

HEŘMAN LANDSFELD

Keramické památky na hradě Lipnici

Třebaže jsem již v létě r. 1947 navštívil tento zajímavý hrad, kam mne přilákaly lipnické kachlíky, vykopané tehdejším správcem hradu Matějem Mendlem, s nimiž jsem se seznámil z keramické literatury, věnoval jsem se studiu keramických zlomků až při druhé návštěvě v r. 1953. Velká hromada střepů, prořezávaných, pozdně gotických kachlíků byla uložena v malé místnůstce vedle »soudní« sítě a v sousední tmavé místnosti. Zde našel jsem části hliněné formy na kachlíky. Tyto nálezy forem — kadlubů na vytlačování kachlíků — potvrdily moji první domněnku, že zde byla výroba.

Proto jsem se vypravil na Lipnici po třetí, abych přehlédl veškerý vykopaný keramický materiál, roztřídil, zvláště rázovité výrobky popsal a změřil. Dnes je na hradě Lipnici 16.050 kachlů, celistvých i ve zlomcích, a hrnčířských střepů jedinečné kulturní hodnoty.

Toto obrovské množství vzácného keramického materiálu, hlavně kachlíků ze 14. až 17. století, vykopal M. Mendl v ssutinách uvnitř i zvenčí hradu na různých místech a u hradní zdi směrem k místu »na jámě«. Pracoval na tom dlouhá léta, až do své smrti v roce 1952. Sám vše vykopal, očistil a mnohé kusy scelil, zvláště prořezávané kachlíky pozdně gotického rázu se dvěma stěnami. Jen ten, kdo podobnou práci už vykonal, desetitisíce střepů vykopal, umyl, roztřídil a scelil, dovede správně posoudit a zhodnotit Mendlovu záslužnou práci. Výsledky Mendlova úsilí položily základ ke studiu východočeské kamnářské, částečně i hrnčířské výroby v 14. až 17. století. Lipnické vykopávky jsou výborným srovnávacím materiálem s kamnářskými doklady domácí výroby na Moravě a rázovitým kamnářstvím habánským i cizím ze 14. až 17. století.

Z odborně výzkumného hlediska je škoda, že Mendla při jeho obětavé práci nikdo tehdy nepoučil a neukázal mu, jak si má odborně počínat při vykopávkách, jak vše zaměřit, popsat střepové vrstvy, zaznamenat, které kusy vykopal v palá-

cové části hradu, které pod hradem u zdi, apod., což by bylo velmi důležité k vědeckému hodnocení materiálu. Mendl nezanedbal žádných písemností o své práci a také nevíme, zda vždy vybíral z rumišť všechny zlomky, nebo jenom ty ozdobné, i když Bedřich Šoula z Lipnice, který s Mendlem pracoval několik dní uvnitř hradu, sdělil, že Mendl veškerý rum i prosíval přes zednický »katr« a střípky pečlivě vybíral. Neví se, kdo dal podnět Mendlovi, aby se dal do této záslužné práce. Josef Dočkal, předseda Kuratoria pro záchranu hradu Lipnice, uvádí, že už před první světovou válkou učitel Šikýř vykopal na hradě krásné gotické kachle s různými historickými náměty (Modlitba husitů, Před bitvou, Husitská jízda, Žižkovi cepníci), které odvezl neznámo kam. Také do Prahy do »bludiště« na Petříně bylo odvezeno asi 20 celých kachlí, které byly r. 1956 na hrad vráceny. Neznáme tedy celkový technologický i výtvarný obraz vykopaného materiálu. — Také přesně neznáme místo a hloubku Mendlových výkopů.

Dnes je uložen střepový materiál na třech místech. Největší kusy a slepované kachlíky jsou vystaveny nahodile, bez odborného uspořádání ve skříních, v tzv. erbovní síni. Je tu vystaveno mnoho duplikátů, zatím co ve sklepení dosud leží neznámé hodnotné zlomky z Mendlových výkopů. Je třeba vše odborně roztrždit, inventarisovat a uložit, případně již provádět výběr k zamýšlené keramické expozici.

Je to obrovská práce, při níž je třeba veliké odbornosti, technologické praxe a především lásky a citu ke každému střípku. V této stati vytyčuji čtyři úkoly:

1. Vyzdvihnouti ze zapomenutí vykopávkovou činnost Mendlovu a poukázat na důležitost materiálu jím zachráněného pro dějiny našeho kamnářství a hrnčířství.

2. Roztrždit, spočítat a výtvarně i technologicky popsat (alespoň stručně) tento rozsáhlý keramický materiál, který má jedinečný význam jako doklad vysoce vyspělého českého kamnářství a hrnčířství v 14. až 17. století. O fajánsových kachlicích třeba pojednati zvláště důkladně, jelikož tento druh výroby se v Čechách provozoval už před habány okolo r. 1530.

3. Obnovit a pokračovat ve vykopávkové práci podle dnešního vědeckého způsobu bádání, aby další badatelská činnost potvrdila, rozmnožila a obohatila naše znalosti o domácím kamnářství novými, neznámými kusy (např. hrncovitými kachlíky, dalšími formami, případně i nálezem keramické pece apod.). Hlavně po stránce výtvarné. Je možno nalézt i pozůstatky keramické dílny, jak se to podařilo maďarským badatelům na starém hradě Buda z konce 15. stol. i s příslušnými doklady, nebo mně na hradě Dobrá Voda na Slovensku.

4. Uspořádati nově vystavené předměty na hradě podle dnešních pokrokových zásad a směrnic, což je již otázka museologická.

Tisícové množství dokladů bude třeba utříditi především na dvě základní skupiny; na výrobky hrnčířské a kamnářské. Hrnčířskou skupinu rozčlenit na doklady výroby rezné a klejtované a na tzv. »černé nádoby«. Podobně i v kam-

nářské skupině je třeba oddělit kachlíky, resp. zlomky kachlíků, na hrncovité, na režné, čili kachlíky bez polevy, a to vždy podle výtvarných a historických slohů, na kachle klejtem polévané, a na kachle malované barevnými šmelci (emaily) čili kachle fajánsové s dodatkem o formách a o jiném materiálu z hlíny.

Chci zde jako odborník, praktik, poukázat a osvětlit technologické a výrobní rázovitosti materiálu s druhotným pohledem historicko-výtvarným.

V ý r o b k y h r n ě ě ř s k é

Hrnčířství je starší než kamnářství, kamnářské výrobky mají prapůvod v obyčejných hrncích bez ucha. Hrnčířských režných zlomků i střepů klejtových je na Lipnici 1.166 kusů, z nich je nejvíce střepů z obyčejných hrnců střední a menší velikosti, jak nám bezpečně prozrazují průřezy jejich krajů. Našly se i zlomky z rendlíků, jako nožky, držadla, okraje i dna, uvnitř klejtem polité, zvenčí režné, také úlomky menších misek a jednou pálených pokliček, vytáčených »na šup« pu-píkem dolů. Jsou dobře utočeny, spíše však hrubšího způsobu práce. Podle tvaru a průřezu krajů, které nám řeknou nejvíce o svém stáří, pocházejí ze 14. až 17. století. Jakostí i tvarem, částečně i surovinami, jsou současné s vykopaným materiálem kamnářským. Pozoruhodný je třínohý cedník, kus plátu z hliněné trouby na pečení ze 16. století, dvě celá dna z obyčejných hrnců, pěkně modelovaný ptáček jako dětská hračka, celá miska ze šedivé hlíny o vrchním průměru 9 cm, podobná habánským »perničkám« na tavení šmelců ze 16. stol. apod.

Zajímavější zlomky, polité klejtem, datovatelné až 16. stol., mají velmi krásný klejt vysokého lesku. Střepy z hlubších misek z úzkým okrajem 2,5 cm, v nichž je vytlačen nějaký gotický nápis, jsou polity žlutohnědým klejtem, sesazeným z kovářských okují. Vypracovány jsou z běložluté hlíny, což nám prozrazuje čerstvý lom střepu. Jiný zlomek z podobné misky má nápis uvnitř a další zlomek se zelenou polevou má nápis gotických liter přes celé dno. Všechny tyto úlomky jsou zvenku režné, o síle dna 7 mm. V »erbovní síni« Thurnovského paláce je další celá miska s gotickým nápisem na dně. Podobných hrnčířských misek, politých klejtem s vtlačovanými nápisy z 15. a 16. stol. je u nás velmi málo. Další zlomek zelené misky s reliéfním šlechtickým znakem a pletenou obrubou na dně nám prozrazuje, že byla na hliněné formě zatáčena, nikoli volně vytáčena na hrnčířském kruhu. Jiná hluboká miska, politá zeleným šmelcem rumělkového odstínu, pod okrajem má vytlačené dvě řady jamiček, trojúhelníkových dolíčků, a to kovovým »radélkem« (kolečkem), jaké vídáme na černém nádobí v 16. stol. Také jsem zde objevil zlomek misky malované »kukačkou«.

Neméně zajímavé jsou zlomky tzv. »černého nádobí«. Pravděpodobně je však Mendl všechny z jámy nevybíral, považuje je za obyčejné střepy bez ozdob, jelikož jsem jich napočítal jen 742 kusů. Některé z nich jsou však velmi krásně zdobené kovovým radélkem (kolečkem na držadle), které má na obvodě vyseka-

né různé vzorky i nápisy znamenité kruhařské práce. Vzorečků je několik druhů a pocházejí z 15.—16. století. Nezdobené zlomky černého nádobí jsou jenom z velkých hrnců (30—40 cm vysokých). Menší černé nádoby, džbánky a hrnčky byly okrášleny bohatě. Aby kolečkované plochy těchto nádob lépe vynikly, jsou hlazeny za surova kamínkem — »křemelou« a po vypálení se krásně lesknou, takže jistě kdysi upoutávaly kupující na trhu. Ostatní plocha těchto hrnců je režná. Jeden vykopaný vlnkovitý vzoreček je totožný s vykopanými střípky ze Skalice na Slovensku z téže doby.

Vytřídil jsem 7 druhů kolečkované výzdoby:

1. Na zlomku je jedna řada kulatých dolíčků.
2. Na menší nádobce je 9 řad menších dolíčků nad sebou.
3. Na dalším 4 řady »táhlých« vlnovek pod sebou, které jsou rozrušeny jemnějšími příčnými čárkami.
4. Na střepech z menšího hrnku s vrchním prohybem pro pokličku je šest řad obloučků nad sebou o průměru 7 mm; jsou umístěny pod hrdlem.
5. Na zlomku z většího hrnce je vtlačena část gotického nápisu, vytlačeného kovovým radélkem a pod ním je pět řad elipsovitých dolíčků, umístěných na stojato.
6. Pod okrajem menší nádoby je vryta jedna řada obloučků, rozrušených drobnými dolíčky.
7. Na zlomku hrnce mezi dvěma rýhami pod okrajem nalézá se řada svislých čar, dlouhých 1 cm, provedených »radélkem« za měkka. Tento hrnec byl špatně na černo vypálen, neboť je úplně bílý, zvenku drsný, uvnitř dokonale vyhlazený, aby se hospodyně dobře vymýval. Našlo se i více kusů z podobných nádob, dobře nevypálených. Nádoby a zlomky, jež nejsou dokonale »na černo« vypáleny, dosvědčují výrobu černého nádobí buď přímo na místě výskytu, nebo v nejbližším okolí, neboť nedokonale vypálené černé hrnce se neprodávaly, nýbrž zahazovaly. Takové nádoby propouštějí mnohem více tekutiny než hrnec dobře na černo vypálený, který má póry — jemnoučké otvory ve stěně — dokonale zakuřovacím způsobem zatmeleny, lidově řečeno, »zatáhnuty«. Zvláště cenné jsou dva zlomky stejného kolečkovaného vzoru rozrušené vlnovky z tenounké nádoby o síle 2 mm, z nichž jeden je dokonale černý, druhý krásně bílý. Tyto zlomky jsou mistrnými kusy »černého« nádobí českých hrnčírů v 15. a 16. stol. Na okraji většího hrnce je vyryta zajímavá značka. Velké černé hrnce z 15. století mívají u dna přilepené hliněné »řetízky« zdobené palcem o síle 1,5 cm. Nalezl jsem zde také část většího černého »vandle«, hluboké mísy, která mívala dvě pevná ucha, přilepená k okraji.

Jsou to kachle, které jsou na Lipnici jádrem keramického bohatství. Třebaže byly vykopány již před lety, nebylo nikoho, kdo by se podjal jejich zpracování; nevědělo se nic o jejich hodnotě, tím méně o jejich množství. Byly uloženy ve sklepní místnosti, kde je Mendl uskladnil a teprve v září v roce 1956 vynesl jsem jich více než 7.000 kusů z ponurého sklepení na pracovní stůl v hradním nádvoří. O vzácných kachlích na Lipnici se psalo již několikrát. Zájem však vzbudily jen kachle krásně a bohatě vyzdobené, představující např. hru ve vrhcáby, sv. Jiří, husitské bojovníky, Adama s Evou, sv. Martina a šlechtické erby, různé výjevy, jednotlivé postavy, kachle s gotickým prořezávaným ornamentem. Nenašel se však dosud nikdo, kdo by se podíval hlouběji a důkladněji na vzácnou, prostou i vysoce uměleckou práci našich dovedných kamnářů; kdo by se zajímal o kachle z hlediska materiálu: hlíny, klejtu, barev, kdo by studoval pracovní postup, řemeslný vývoj tvarů i námětů apod. Nebylo nikoho, kdo by se zahloubal do technologického i výtvarného pojetí majolikových kachlíků, jichž šmelcová, matově hedvábná unylost se snoubí se zářícími, vysokolesklými barevnými klejty, nanesenými vždy na jediném kuse, kdo by vycítil a pochopil staletý boj českých kamnářů a hrncířů o lepší a dokonalejší výrobek z hlíny a o krásnější jeho vzhled. Jak víme z historie toho řemesla, rozvíjelo se za velmi svízelných podmínek; za náboženského útlaku, sociálního vykořisťování, při dlouhé pracovní době, primitivními řemeslnými nástroji, v nedokonalých pecích, v malých a nezdravých dílničkách. Mnohé odborné pracovníky odradila také od studia obava, jak zvládnout tak obrovský materiál historicky i výtvarně s tolika náměty sociálními, náboženskými, rodovými, bájeslovnými, s dosud nerozřešenými výjevy a znaky. Záhadou byla stavebně technická otázka starých kamen. Jak vypadala celá kamna, postavená z těchto dílů, jak a kterého vzoru se k sobě řadily kachlíky rohové rovné, která římsa k nim patřila, jaké zakončení »sedělo« na vrchní římse »rohové« nebo »běžné«, kam se vkládaly kachle trojúhelníkovité, hrncovité, čtverhranné i obdélníkové, čím byly při stavbě kamen spojovány, jak byla řešena kamna kulatá, z čeho byla dělána pecová hlína, mazanice apod. Rovněž nikoho nenapadlo studovat, které zlomky i celé kusy jsou uvnitř zakouřeny nebo omazány červeně vypálenou hlínou, promísenou plevami, kolik je z nich »čistých«, to znamená rozbitých při výrobě před upotřebením ke stavbě. Proč jsou mezi střepy zlomky forem a jiný bohatý pecový materiál, který nám velmi pomáhá ke zjištění, lokalisování výroby a jakou cestou se tam dostaly. Proto ležel dosud ladem tento jedinečný materiál z hlediska vědeckého zpracování. Nemáme dosud zpracováno naše vysoce hodnotné kamnářství v Čechách s desetitisíci kusy nejlepšího dokladového materiálu, v rozpětí čtyř set let. Mluvím-li dnes o kachlích z hradu Lipnice alespoň stručně, bude to snad i pobídkou, abychom se konečně dali do této velké práce.

Už jsem výše naznačil, že kachle povstaly z obyčejných hrnců. Hrncovitě kachlíky prožily téměř sedm set let technologického i tvarového vývoje, než se dospělo k dnešním moderním kachlíkům, např. rakovnickým. Na Lipnici se našlo asi 420 kusů zlomků hrncovitých kachlíků ze 14. a 15. století. Některé jsou vytočeny z husté červenohnědé hlíny. Byly však zde nalezeny i vzácné zlomky »černých« kachlíků, vypalovaných jako černé hrnce. Nejzajímavější hrncovitý kachlík je bez dna, vysoký 10 cm, široký 16,5 cm, z pravé lipnické hlíny, běložlutého zabarvení. Mladší hrncovité kachlíky ze 16. století ještě starobylého vžitého tvaru, byly polévány zeleným klejtem.

Pozdní doba románská znala jenom hrncovité kachle kulaté, které později byly hraněny za měkka na tři až čtyři rohy. Kachlíky gotické, které mají velkou většinou bednění vytáčené na hrncířském kruhu, jsou spojovány s přední jednoduchou nebo i velmi okrasnou plochou kachlíku.

Vytáčení a bednění (odtud starodávné pojmenování »kachle bednitě« — bedněné), zaznamenané v cechovních artikulech z 15. až 17. století, dělali naši kamnáři i keramické habánští hluboko do 17. století. V Hybách u Ružomberka vyráběli čtverhranné hrncovité kachlíky na zvláštní druh kulatých kamen ještě r. 1914. Vzory nejstarších lidově řešených gotických kachlíků jsou jednoduché, modelace je na nich opravdu prostá, lidová, kamnářská práce je hrubšího vypracování; mnohé kachlíky jsou posypávány při výrobě lesklými slídovými částicemi, což je jedna z nejstarších zdobných kamnářských technik u nás i ve střední Evropě vůbec. Počáteční kachlíky s přilepenou přední plochou jsou bez ozdob, jenom hladké, např. 26 cm široké, bednění 12 cm vysoké, z bílé kamnářské hlíny hustého zlomu, s dírkou v bednění na jedné straně. Raně i pozdně gotických kachlíků je na Lipnici nejvíce a lze sledovat jejich technologický i námětový vývoj asi 200 let. Končí těmi nejkrásnějšími, umělecky i technicky nejdokonalejšími prořezávanými s dvěma stěnami velkého formátu 18×35 cm. Ke gotickým kachlíkům patří obdélníkové horní římsy s cimbuřím, které vlastně ukončovaly výhřevnou plochu u některých kamen v 14. a 15. stol. Měly dlouhé bednění, točené na kruhu, jež šlo dovnitř kamen a jejich cimbuří předcházelo a nahrazovalo pozdější honosné akroterie - zakončení a v 18. století hliněné galerie, po našem »zahrádky«, jež se u nás dělávaly ještě na počátku minulého století. Je nutno roztrždit a řadit lipnické gotické kachlíky podle tvarového a námětového vývoje a přihlížet k technickotepelnému postupu. Je zde několik druhů se stejným motivem, např. lvem, sv. Jiřím, orlicí, rytířem apod. Pozoruhodné jsou kachle se šlechtickými a městskými znaky a s bájeslovnými zvířaty.

Velký počet celých výrobků i zlomků je zpracován z hlíny stejnorodého složení; hlíny barvy bělavé, hutné, málo prūlinčité, nekřivící se v ohni při vypalování, která se dobře při výrobě spojovala. V těchto vlastnostech je hlína »lipnická« zásadně rozdílná od kamnářských hlín moravských a habánských, z nichž poslední jsou vždy červenohnědé zabarvení a hrubozrnné struktury.

Zjistil jsem u jedné gotické římsy s cimbuřím a čtvercovým ornamentem vysokého reliéfu (výška 6 cm bez cimbuří), jejíž délka je 20 cm, že byla úplně uzavřena bedněním 12,5 cm vysokým, elipsovitého dna o průměru 9×6,5 cm. Mnohé gotické kachlíky byly formovány vtlačováním hlíny do dřevěných kadlubů, z nichž některých vzorů se používalo i 150 let. Dřevěných forem na vytlačování kachlíků se užívalo v našich malých dílnách ještě v minulém století. Později byly kachle tlačeny do forem hliněných, jež máme doloženy již v 15. stol. (Kutná Hora). Odborník však pozná, byl-li kachlík »vytažen« z formy hliněné nebo dřevěné. Po r. 1750 objevují se kadluby sádrové, jichž nejvíce se vyskytuje v minulém století.

Po r. 1400 se u nás objevuje klejtová poleva, buď špinavě průhledná nebo zelená, později žlutá, hnědá i modrá. Lipnické prořezávané gotické kachlíky, jednou pálené, byly později polévány zeleným klejtem a kachlíky renesanční i zeleným šmelcem — emailem. Našel jsem mezi prořezávanými kachlíky i zlomky polité světlehnědým klejtem, což je u této výroby velmi řídké. Nejpracnější jsou ovšem prořezávané kachle s dvojí stěnou, akroterie a rohové gotické ozdoby. Vytlačovaly se do forem jako jiné vzory a po mírném utužení byly ručně nožem prořezávány. Práce ta vyžadovala veliké trpělivosti a citu, aby kamnář ozdoby nezlomil a celou měkkou plochu kachlíku v rukou nepokřivil. Hlína kamnářská z odborného posudku byla vždy »krátká« (obsahovala více přísad jemného písku) a proto kamnářští dělníci z habánských dvorů tlačili a prořezávali někde své typické jemné akroterie ze džbánkářské »dlouhé« hlíny.

Kachle s »plnou« ornamentální výzdobou a plochou se polévaly »šufanem«, kachlíky prořezávané se do klejtu namáčely. U prořezávaných lipnických kachlíků velkého formátu byly zadní plné stěny vytáčeny na hrnčířském kruhu jako válec, který byl rozříznut na dvě polovice, a slepeny přední stěnou — plátem, který se pak prořezával. Spodní a vrchní rovná plocha válce byla řezána z plátů — z hliněných destiček a pak vše lepeno dohromady rozředěnou hlínou. Přední stěny těchto kachlíků jsou o poznání silnější. Lipniční kamnáři lepili a spojovali desky a bednění velmi důkladně; proti náhodnému prasknutí lepených míst se zajišťovali hliněnými šulánky — slimáčky.

Hlína do kadlubů nebyla vtlačována tlakem ruky na pytlovinu jako u mnohých výrobků na Moravě nebo na Slovensku, nýbrž holou vlhkou dlaní a prsty, které zanechaly rýhy na rubu mnohých výrobků. Je třeba všimati si i těchto dokladů technické práce.

Nejzajímavější a pro keramickou historii u nás nejdůležitější jsou kachlíky se šmelcovou fajánskou technikou. Je jich na Lipnici poměrně málo, byly v tu dobu drahé a jejich výroba vyžadovala velkých technických znalostí. Je prokázán domácí původ této výroby, neboť časově předcházela příchodu habánů do Čech (koncem 16. stol.). V Kutné Hoře je fajánsový kachlík domácí výroby s českým nápisem z r. 1535. Moravští habáni se osvojili italskou fajánsovou výrobu nádob okolo r. 1560, kachlíků asi 1580. Výrobní ráz lipnických, čáslavských, kut-

nohorských a snad i ledečských majolikových kachlíků má svůj starší technologický vzor ve šmelcových kachlích rakouských, jihoněmeckých a snad i ve švýcarských. Šmelce na těchto cizích i našich lipnických a kutnohorských kachlích jsou laděny s barevnými klejty vedle sebe na témže kuse. Habáni však používali vždy na témže kachli buď jenom šmelců, nebo barevných klejtů, nebo jen barevných hlinek. Z lipnických kachlíků je pouze 71 kusů se šmelcovou technikou, většinou s reliefními figurálními náměty.

Zvláštnosti majolikové výzdoby, techniky a vlastnosti šmelců (smaltů) na kachlích z Lipnice

Kamnářská, lipnická bělavá hlína nepotřebovala k potahování bílé základní hlinky jako jiné červené a hrubozrnné hlíny moravské, slovenské a habánské, jelikož má vlastní běložlutou barvu a je drobnozrnného hladkého povrchu. Šmelc na ní dobře drží a je poměrně bílý. Některé pozdně gotické a renesanční kachlíky i zlomky z Lipnice, které jsou z červené hlíny, jsou však napřed potaženy bílou hlinkou — engobou za měkka a pak polévány klejtem. K technologickým vlastnostem barevných i bílých šmelců je třeba něco říci. Bílý šmelc je hodně našedlý, značně rýsuje »na drobno«, je jím obvykle malováno pozadí kachlíků s figurami, obličejy, ruce i části oděvů na figurách. Někdy je úplně matový, hedvábný a bez lesku. Modrý šmelc je sesazen z kobaltu, mírně se na bílém šmelci pohybuje, ale neteče; na holé hlíně je matový. Šmelc fialový je lesklejší, jako by smíchán s fialovým klejtem. Zelený šmelc na rozdíl od zeleného klejtu byl před vytavením smíchán s bílým základním emailem příjemného modrozeleného zabarvení, jako např. zelená barva na velkolevářských džbánkářských nádobách z druhé polovice 18. století. Jiný zelený šmelc, kterým se polévaly pozdně gotické a renesanční vzorkované kachlíky, je hustější, matný, dobře kryje hlínu a rozeznáme ho na první pohled od zeleného klejtu, který je vysoce lesklý a »řídký« — tekoucí. Používalo se ho asi po r. 1550, jak vidíme na ornamentálních kachlicích z té doby. Lipniční kamnáři neměli žlutý šmelc vůbec a místo něho používali zlatožlutého klejtu vysokého lesku. Okrajové rámy a plochy mezi nimi a vnitřní výzdobou kachlíku natírali průhledným zeleným klejtem, takže činily zajímavý barevný protiklad k zádumčivým šmelcovým barvám, naneseným uprostřed kachlíku na plastickou výzdobu. Plochy byly nanášeny štětcem. Celkový ráz majolikové výzdoby a barev lipnických kachlíků se naprosto liší od raně habánských majolikových kachlů z 2. pol. 16. stol. Zjišťujeme tak na první pohled jinou výrobní i ornamentální školu.

V lipnických vykopávkách jsou tyto pozoruhodné majolikové zlomky: majoliková hlavička s jemnými reliefními vlásy, které jsou modelovány jako obloučky nebo kolečka a uprostřed každého kroužku je přilepena jemňoučká kulička. Září zlatožlutým klejtem, který se jemně rozpíjí do bílého šmelcu na obličej.

Bílý šmelc s odstínem do modrava byl vytvořen ze starého olova a dobrého cínu. Obočí na hlavičce je bleděmodré. Na čele a pravém líci se email loupe. Na jiném zlomku je část ruky s bílým poprsím. Kobalt se na bílé barvě poněkud »pohybuje«, žlutý klejt se rozpíjí. Přesnějšího technologického popisu by vyžadovaly veškeré majolikové zlomky, neboť je málo míst v Čechách, kde byl učiněn podobný nález. Oba popsane zlomky jsou z použitého kachlíku, neboť jsou na vnitřní straně očazeny. Mezi střepy byly nalezeny také tři dlaždičky. Dvě jsou šestihranné s vyrytým kolečkem uprostřed, které je spojeno rytými rovnými čarami s každým rohem dlaždice. Průměr jedné je 12 cm, druhé 22 cm, síla 9,6 cm. Třetí dlaždice je čtvercová, politá velmi lesklým průhledným klejtem s reliéfním renesančním ornamentem v rámečku, s erbem se zkříženými ostrvemi (znak mocného staročeského rodu Hronovců, asi z konce 15. století).

Pozdní doba románská měla u nás z počátku hrncovité kachlíky »zavřené«, tvaru i velikosti přibližně lidské hlavy. Při stavění tehdejších pecí na vytápění obytných místností kladly se hrncovité kulaté kachlíky do hlíny »nabíjanice«, to jest do stěny z hlíny silné asi 25 cm v kruzích prstěncovitě nad sebou v určitých vzdálenostech. (Na bulharském venkově dodnes se ohřívají u podobných pecí, které jsou však ležaté, jako velký sud.) Po nich následují hrncovité kachlíky »otevřené«, které se kladly do nabíjanice otvorem ven, aby byla jejich výhřevní plocha pro místnost větší. Tyto kachlíky zpravidla nebývaly z hrnčířského kruhu odřezávány, nýbrž sundávány, což je zásadní technický rozdíl. Oba nejstarší druhy hrncovitých kulatých kachlů jsme na Lipnici dosud nenašli. Třetí druh hrncovitých kachlíků byl po utočení a mírném utužení zvláštními paličkami hranatěn za měkka buď do čtverce, obdélníku, zřídka do trojúhelníku. Hrncovité kachlíky všech druhů jsou velmi vzácné, zvláště kachlíky černé a sundávané s hrnčířského kruhu. Z hranatých hrncovitých kachlů máme na Lipnici asi 120 zlomků i celých výrobků snad už z dob počátku hradu. Nemáme doklady o tvarovém a technickém spojovacím článku mezi hranatými hrncovitými kachlíky a prvními gotickými kachli reliefními s přední plnou plochou. Je zde pojednou velký vývojový skok od obyčejných hrnců bez ucha (to jsou vlastně hrncovité kachle), k zalepenému, teď už zhranatělému přednímu jejich otvoru, který u takových kamen trčel poněkud ven z kamnové hliněné zdi. V této fázi vývoje k výzdobě rovné přední plochy kachlíku se původní hrncový kachel, jsa spojen a překlenut s přední a jednoduchou rovnou plochou, stal už druhořadým z výtvarného hlediska, zato ale přiznána mu znovu další důležitá technikotepelná funkce, neboť nejlépe udržoval teplo. Nejstarší gotické kachlíky z Lipnice jsou velmi jednoduché a jejich starodávné dřevěné formy, ze kterých byly vytlačovány, byly prosté a skutečně lidové, i když měly nádech gotiky. Snad si je řezali dovednější kamnáři sami.

Ve století 15. až 17. existovaly již v alpských zemích a jižním Německu řezbářské dílny na vyřezávání pozdně gotických, renesančních a barokových dře-

věných forem — kadlubů z tvrdšího dřeva, které se prodávaly do větších městských hrnčiren, kde byla i kamnářská výroba. Proto s kachly téhož vzoru se setkáváme na vykopávkách v různých místech. Výrobu nejstarších lipnických kachlíků přisuzují 14. století. Lipnické gotické kachlíky je třeba pečlivě vytríditi podle jejich výtvarného charakteru. Figurální motivy na nejstarších dokladech z Lipnice jsou ztrnulé, štíhlé, až proporcielně převýšené, ve vyšším reliefu. Později zobrazované postavy i zvířecí (kůň, jelen, pták, drak, ryba), mají už znatelný pohyb (běh, skok, let apod.). Asi po r. 1400 vytvářeli již kachlíky s bohatší výzdobou, na nichž postavy mívají velké a vyboulené oči.

S takovou výzdobou setkáváme se obzvláště na pozdějších, tzv. husitských kachlicích asi po r. 1420 a můžeme ji sledovati téměř do konce toho věku. Sám jsem takové kachlíky vykopal také na Moravě v Lošticích s motivem sv. Jiří, zabíjejícího draka; byly z poloviny 15. stol. Také v Dambořicích jsem objevil kachlíky s tímtež motivem výtvarně už pokročilejším z konce 15. století.

Počátkem druhé poloviny 15. stol. objevují se gotické kachlíky prořezávané s dvěma stěnami. Kachle tohoto typu z Lipnice jsou opravdovými skvosty našeho starého kamnářství. Všechny jsou velkého formátu 7×13 a půl coulu, tj. 36×18 cm. Tyto kachlíky jsou režné se slídovým potahem, mladší (po r. 1500), jsou již polévány zeleným nebo hnědým klejtem. Prořezávané šmelcové kachlíky z doby kolem roku 1500 se zde nenašly. Pozdější prořezávané kachlíky svým výtvarným zaměřením tíhnou už k renesanci, kdy plně nastupuje klejtová poleva do hrnčířských dílen i na vesnicích. V té době se slídovým popraškem je už pracováno méně a hlásí se k výrobnímu slovu majoliková, cínově olovnatá krycí poleva; v Čechách už po r. 1530, na Moravu ji přinesli habáni okolo r. 1560 a v letech třicátých 17. stol. je známa i na Slovensku. Zdá se, že přesně a jemně vypracované renesanční i pozdější barokové kachlíky byly vytlačovány z hliněných forem, jaké jsme i na Lipnici našli ve vykopaném materiálu. Tyto kachlíky zrovna hýří přesným vypracováním, měkkostí tvarů i pohybem; zde už není stopy po ztrnulém projevu gotických námětů. Nejmladší kamnářské výrobky z Lipnice jsou asi z konce 17. století. Bohužel, ani na jediném střepu či kachli nenalezl jsem značky ani letopočtu, až na vkolované znaménko do okraje černého hrnce.

Na Lipnici byly také vykopány kachlíky »plaketové« z 2. polovice 15. století bez bednění. Jsou velmi vzácné, jelikož se jich zhotovilo k soudobým kamnům poměrně málo. Byly vsazovány na sousední zeď do malty v rohu místnosti, kde stála kamna, a nesloužily k vytápění místnosti, nýbrž jako dekorace. (Např. habánská kamna v bojnickém zámku u Prievidze.) Také miskových nebo šálkových kachlíků se zde málo vyrábělo. Bývaly většinou čtverhranné s jednou velkou, nebo čtyřmi či pěti malými šálky, v rozích s tulipány a s renesančními nebo barokovými závitnicemi.

Po stránce námětové jsou lipnické kachlíky nesmírně bohaté ve své výzdobě ornamentální i figurální. Kachlíky figurální jsou charakteru náboženského, bá-

jeslovného, válečnického, s náměty z tehdejšího života panského i měšťanského, s výzdobou šlechtických i městských znaků. Uvádím především několik výraznějších: na akroterii jezdec mezi dvěma okny, kachlíky s hlavami světců a s nápisy v rámečku, husita na koni, velryba vyvrhující Jonáše, akroterie s růžicí.

Nejčastějším motivem je sv. Jiří, P. Maria, sv. Martin, Klanění se tří králů, andělé; ze světských motivů je v oblibě orlice, lvi, rytíři na koních, jeleni ve sko-ku, hra ve vrhcáby, mládenec nesoucí panně prsten apod. Bylo by jistě poučné sestavit vývojovou linii kachlíků s českým lvem nebo s některými oblíbenými motivy náboženskými, kupř. se sv. Jiřím.

Typický je obdélníkový kachel s jelenem, velmi starobylé práce jistě domácího původu, kachlík s Kristovou hlavou, husitský kachlík se třemi zbrojnoši, nebo kachlík, představující husitu na válečném voze. Krásné jsou velké kachle, zobrazující dva šašky u stylisovaného stromu, a sv. Petra, držícího klíče. Neméně zajímavé jsou i kachlíky se sv. Václavem, se Samsonem, s českým lvem s korun-kou. Vedle vyobrazení zvířat, z nichž jsou nejčastější různé plastiky psů, lvů, je-lenů, objevují se i bohaté výjevy s dějem: např. panna zachraňuje v altánu jele-na, který je pronásledován psem.

Rohových kachlíků z doby gotické je na Lipnici poměrně málo, což je vy-světlitelné již výrobně, neboť k postavení starodávných kamen potřebovalo se ro-hových kachlů mnohem méně než kachlí »rovných«. Proto se jich méně vyrábělo a pak samozřejmě i v peci málo pokazilo. Z rohových kachlů lipnických uvádím tyto významné práce: kachlík, kde na jedné straně je zobrazen sv. Jiří, na druhé Nanebevstoupení Kristovo, kachlík malého formátu s plastikou lva na jedné a sv. Martina na druhé straně, jiný kachlík s jelenem obklopeným květy a listy, kde na druhé straně je výjev štvanice na jelena, jinde jsou zase po obou stranách různé akroterie s ještěry.

Z panských znaků objevuje se na lipnických kachlích v době gotické přede-vším znak pánů z Dubé, z městských znak Pelhřimova, Kutné Hory a jiné.

Velmi zajímavý je kachlík tvaru rovnoramenného trojúhelníku s reliefem světce.

Bohatství motivů lipnických gotických kachlíků je takřka nepřeborné.

Kachlíky renesanční už nemají té námětové rozmanitosti a zlomky baroko-vých keramických výrobků i když jsou jakostní a krásné, jsou už jen běžného tehdejšího vzoru, s kterým se setkáváme i jinde.

Je velmi důležité, že na Lipnici byly vykopány i hliněné formy, ze kterých se kachlíky vytlačovaly. Za starších dob se před upotřebením posypaly jem-noučkým popelem, aby se měkká hlína kachlíků dala pěkně a lehce odloupnouti od vlhkého povrchu formy, která pak po delším upotřebení byla tak mokrá, že se musela dát sušit. U kachlíků se slídovým povrchem se forma posypala jemným slídovým popraškem přes jemné síto, aby tlakem a roztíráním hlíny prsty i celou dlaní droboučké částčky slídy se do nich vtlačily a přilepily. Tento způsob zdob-

né techniky se prováděl v hrnčířských dílnách téměř celé Evropy už od 14. století. Rovněž naši habáni znali tuto techniku a kamnáři ze Svratky takto zdobili své výrobky ještě na počátku minulého století.

Na Lipnici je převážná část zlomků zdobená tímto způsobem. Slídový poprašek na kachlicích byl vytlačen pozdější klejtovou polevou. Na Lipnici bylo vykopáno asi třicet zlomků hliněných forem, velmi jemně vypracovaných. Např. na jedné části formy-kadlubu je vyformována ruka držící žezlo, vedle část hlavy s jemně kudrnatými vlasy. Další kusy jsou části okrajových rámečků; tyto dva kusy patří k předchozí formě.

Výrobně dokumentární je část hliněné formy i se záchytkou, za kterou kamnář držel vždy formu, když z ní »vytřepával« čerstvě vytlačený měkký pozitiv. Bohužel, modelace na ní je úplně otlučena, takže zbyl pouze kousek reliéfu kudrnatých vlasů. Tloušťka této formy je 2 cm. Neméně zajímavá je velká část kadlubu s větším figurálním motivem z konce 17. století a téměř čtvrtina formy na tzv. »oltářkové kachlíky« s dvěma anděly v rohu velkého formátu s velmi jemnou modelací. Typická je část formičky s malou orlicí. Rázovitý je také úlomek formy s částí hlavy a helmy lancknechta. Také se našly na Lipnici čtyři kousky hliněných forem s rakouským orlem z počátku třicetileté války. Téměř všechny části forem mají na rubu dobře znatelná rýhování od prstů, kterými byl hliněný plát do formy vtlačován. — K studiu materiálu bude nezbytně zapotřebí vytlačit z každé formy pozitivy a porovnat je s nalezeným materiálem.

Keramické památky na hradě Lipnici jsou pro nás nejen výrazným pramenem poznání dávného řemesla a uměleckým projevem, ale pro svou námětovou různorodost v reliéfních zobrazeních i velmi cenným pramenem k poznání sociálního života tehdejší doby.

Veškerý keramický materiál z hradu Lipnice je pro nás tak závažný, že je možno z něj uspořádati dokonalou vývojovou expozici v prostředí nejvhodnějším — v místě vzniku — přímo na hradě. Úvodem k této musejní expozici by byla ukázka starého hrnčířství a výroby dlaždic.

Takto bychom také splatili morální dluh našim kamnářům minulých století uznáním jejich technicky dokonalého a umělecky hodnotného díla a vzdali i čest poctivé práci Matěje Mendla.

Redakce uveřejňuje tento článek k šedesátinám našeho zaníceného a zasloužilého lidového vlastivědného pracovníka - specialisty, jehož práce je o to cennější, oč větší je dluh našich historiků umění k hlubšímu poznání tohoto odvětví naší dávné kultury.